3 1761 04130 4890

PG
3948
V66
Z724
1907a

Efremov, Serhiĭ
Oleksandrovych
Marko Vovchok

Efremov, Serhiĭ Oleksandrovyc

Сергій Єфремов.

Marko Vovchok

Марко Вовчок.

Літературна характеристика.

у Київі, 1907.

PG
3948
V66Z724
1907a

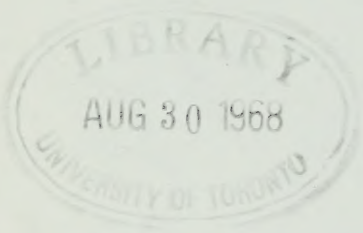

Ин 12720

У Київі, Друкарня „Просвѣщевіе“ Трьохсвят. 14.

360950

I.

Номер Марко Вовчок...

Рука машинально написала цю початкову фразу і спинилась, бо коли акт фізичної смерти безперечно відбувся і його можна засвідчити й офіціяльними документами, то далеко не такий уже безперечний факт—над ким він одбувся, в якій мірі померша особа була справді Марком Вовчком. Коло цього ймення так багато непорозумінь зібралося й такою загадкою окутано воно, що напевне сказати: оце свіжо помер іменно Марко Вовчок—ледве чи зважиться чоловік, хоч трохи тямущий в справах українського письменства. Марко Вовчок таки справді помер, але коли саме—невідомо; знов і тепер же дійсно хтось помер, але хто саме—тож невідомо,—такий поплутаний зміст має ота ніби проста фраза: помер Марко Вовчок. Може згодом плутанина й роспутається, але поки що, краще буде взяти загальніше формулювання навіть такого, здавалося б, простого факта, як смерть. Певніше буде сказати так: померла людина, з особою якої формально звязано одну з найцікавіших сторінок в історії нашого письменства; людина, що блиснула була на нашому літературному небосхилі „зіронькою святою" й якийсь час стояла в центрі нашого літературного руху; людина, на яку покладались великі надії й сподівання, яку сам Шевченко привітав був, як наступницю свою

й літературну дочку... Померла і—непомітною пройшла ця подія серед нашого громадянства. Кілька коротеньких, не-наче з повинности складених, некрологів— от і все, чим озвалося воно на смерть колишнього „властителя думъ". Я вмисне не поспішався з своєю статією, я хотів перевірити своє враження: я чекав, чи не викличе смерть цієї людини живішу до неї увагу, чи не розбуркає інтересу й чи не виллється він у якій-небудь формі,—хоч споминків, чи що. Ні, нема нічого, й по сей день нема...

І може статись, що й не буде. Бо коли щиро та по правді говорити, то в оцій холодній невважливості, з якою прийняло наше громадянство звістку про смерть Марії Олександровни Лобач (таке було, здається, останнє її прізвище), нема нічого несподіваного і не тільки це через те сталося, що в наші часи усякі нагальніші, болючіші події часто заступають чисто літературні справи. Причина, що ні одне серце не відгукнулось болем, не забилось живіше й не знайшло у себе в глибині ніяких ниток інтимного звязку з помершою, лежить далеко глибше і в иншій, мовляв, площині. Ми поховали чужу людину, а на такому похороні натуральна річ, що пом'янувши „за-для годиться" небіжчика, люде зараз обертаються до своїх справ і вже більше про його не згадують. Як український письменник, Марко Вовчок помер давно,—так давно, що зробився вже мало не мифичною якоюсь істотою, яка

не будить живіших почуваннів, не викликає гіркого жалю за собою, про яку можна говорити тільки додержуючи історичної перспективи. Ще давніше, може, втратив він живі звязки з українським життям, так що серед старих людей тугу за небіжчиком давно вже остудило й вивітрило життя, а серед молодшого покоління ймення його нічого не викликає в пам'яті такого дорогого, за чим би поривав жаль або свідомість великої втрати. Та й не тільки з українським життям у Марка Вовчка порвалися звязки, бо коли взяти підписані цим псевдонімом останні російські твори, то можна побачити, що й з них так само життя видихалось. Я, напр., пам'ятаючи свої давні враження од „Народніх оповіданнів", з цікавістю взявся був до надрукованої років тому з десять у „Русской Мысли" повісти,—зараз не пам'ятаю заголовка,—але кинув, не дочитавши: ростягла, нудна і нецікава, хоча і з претензіями на дотепність та юмор, варіяція Гоголевих старосвітських поміщиків, до того ж скарикатурена до останньої міри. Не міг підігріти інтереса серед нашого громадянства і недавній виступ Марка Вовчка з українським оповіданням у „Кіевской Старинѣ": чудова мова, гарна техніка—і брак усякого змісту. Не того, не того треба тепер,—думалося, читаючи „Чортову пригоду": старою цяцькою вже людей не привабиш...

А отже був час, коли підписані псевдонімом „Марко Вовчок" твори викли-

кали велике зацікавлення і притягали до себе загальну увагу, та й не тільки серед української, але й російської публіки. Про українську зараз не говоритиму,—там панував ентузіязм та фурор; але нагадаю, що творам Марка Вовчка присвячує одну з більших критичних праць не хто, як Добролюбов, що перекладає українські оповідання Вовчкові на російську мову сам Тургенев, тоді вже широко звісний автор „Рудина". Це одно вже говорить надто виразно про те враження, що зробили були в свій час твори Марка Вовчка. І таку увагу автор заслужив, інтерес не був викликаний і розігрітий штучними способами: в перших творах Марка Вовчка справді виявився завдаток сили не абиякої, зародок письменника, що вмів ударити по серцях і коли не вести за собою громаду, то бодай позначити напрям, кудою треба простувати в житті. Тут, у його творах, зійшлося разом усе: і гарна, принадна артистична форма, і чудова, щиро-народня мова, і глибокий, серйозний зміст, і вміння зачепити найчутливіші струни в серці читача, і знання та досвід життьові, і вольнолюбиві, гуманні погляди. Як же воно сталось так, що завдаток пропав марно, що багатий надіями зародок письменника не розрісся в справжнього письменника, що гарний пуп'янок прив'яв і не розвинувся в пишну квітку, якої можна було по йому сподіватись? Чому замовкло те пульсування життя, що про-

бивалось було в перших творах Вовчкових? Де причина того, що як не як, а визначний талант занапастився і звівся, можна сказати, ні на що? Далі я попробую дати відповідь на ці питання, повні для нас великого і теоретичного, і практичного інтересу, а тепер кинемо загальний погляд на твори Марка Вовчка, бо вони ж повинні постачити нам матеріялу на ту відповідь.

Попереду одна увага про псевдонім „Марко Вовчок". Формально він належить Марії Олександровні, що тоді була дружиною Опанаса Марковича, але коли на Україні відомо зробилось, що Марія Олександровна—зроду великоросіянка, то авторство її з першого ж разу почало видаватись дуже непевним. Говорили, і не безпідставно, що важко чужородній людині, до того ж не живши ніколи довго на селі між народом, так чудово спізнати мову і життя українського народу, так глибоко увійти у всі нюанси народньої гутірки, з таким умінням користуватися з найтоньших варіянцій народнього словаря і синтаксиса. Висловлювано догадку, що мусіла бути близько Марії Олександровни инша людина, що своїм співробітництвом вирівнювала і доповняла в „Народніх оповіданнях" те, чого бракувало авторці,—і такою людиною загальний голос називав Опанаса Марковича. Сам Опанас ніколи й словом не згадував про своє співробітництво і навіть розмовляти про це не любив, збуваючи всі роспитування і сумніви що до

робітництво Опанаса Марковича в літературній праці Марка Вовчка було по свідчення людей, що близько стояли до подружжя Марковичів у той період, коли повстали „Народні оповідання". Так Куліш, що друковав перше видання їх і через те міг знати до-що таке, що ширшій публіці було невідоме, категорично заперечує, що „ті оповідання писали вдвох Марія й Опанас і в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним письменником" **). Другим аргументом було те, що, як пише Огоновський, „коли вийшов Опанас Маркович (1867), то й Марія вмерла для літератури української", ***) і такого крайнього погляду не може витерти навіть „Чорноморські пригоди", надруковані аж р. 1902, бо це оповідання не було нічим тільки фактом своєї появи й добірковець могло бути написано ще на старих часах спільного співробітництва обох Марковичів. Добру цю

*) М. З.—Афанасій Хомякович Марковичъ. Черниговъ, 1893. Стор. 9 і 11.

валиву до цих артикулів може дати аналіз форми і змісту творів Марка Вовчка. Ці дві справді порівняти стиль, мову і навіть зміст перших оповідань з тими, що появилися вже тоді, як Марковичі жили нарізно. Різниця між ними така велика, що мимохіть кидається у вічі навіть недбалому читачеві, а надто різниться формою і змістом як-раз той томик оповідань, що вийшов р. 1865 („Кармелюк", „Невільничка", „Дев'ять братів" і „Ведмідь") і в якому Опанас ледві чи міг брати безпосередню участь. Коли перші оповідання своєю формою—щире злото, то в останніх зовсім инша, мовляв, хода: замість поважної лаконічности і стислости виразів—розтягнуте розбалакування, розволікання „мислію по древу"; замість обрубих, наче ковальних фраз—довгі, часто поплутані періоди, ніби не одна рука їх писала, та не одна й голова думала над ними. Звеж таки і зміст останніх творів здебільшого взято не просто з життя, а з народніх переказів, пісень, казок та инших посередніх матеріялів. Автор, що перше обома руками черпав із кришталю життя, тепер наче й набажитись до неї бойться і воліє брати сюжети не з самого життя, а з його зеркала. Різниця сягає так далеко, що навіть українського м'якого ландшафту не пізнати в тих замальованих на мальцарських зразок гір, скелях та бескеттях, вічно синіх, чи [illegible]

до [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ...

II.

Перші оповідання Марка Вовчка побачили світ у другій половині 50-х років, тобто по Кримській кампанії, що відіграла таку саму велику роль в історії Росії, як за наших часів війна з Японією. То був саме час, коли пролетіли перші ластівки визволення, коли прокинулись перші надії на краще життя, заморожені холодною, систематичною реакцією лютих миколаєвських часів. Війна 1854—55 р.р. виявила таку „мерзость запустѣнія“ державного ладу в Росії, що навіть невидющим роскрились очі. На гноєному ґрунті кріпацтва пишною квіткою процвіла всевладна бюрократія та безоглядний централізм з усіма їх наслідками—безборонним надсильством та самоволею, безмежним казнокрадством і хабарництвом, безпросвітною темнотою, неуцтвом, голодом та збожеством народніх мас, рабськими інстинктами „командующихъ“ класів і т. п. і т. п. І от коли всеросійська болячка під Севастополем луснула, то сморід од неї розійшовся по цілому темному царству й навіть у бюрократичних сферах показав, що так далі жити не сила, що треба якісь вищі форми державно-громадського життя знайти, бо инакше колосс на глиняних ногах легко може завалитися й під руїнами своїми поховати й саму бюрократію, що рав-у-рав вносила панцир [illegible] і інтереси, заважаючи їх [illegible]

Сирітою нашого краю реакції, що під [illegible] нашому [illegible] не давала. Хоч не хоч, а треба було підносити [illegible] на якому поміщики ото болячки, треба було старий державний лад так підлатати, щоб він міг іще жевріти, хоч і вкритими середньовіковими підвалинами. В бюрократичних сферах заговорено про те, про що не то заїкатися—думати за попередніх часів було заказано. Цареві Олександрові II самому вкладають в уста знамениту фразу: „Треба дати волю зверху, поки її не здобуто знизу". Страх перед „волею знизу" захитав до того часу непохитні мури кріпацтва; почались практичні заходи коло визволення кріпаків з нової неволі єгипетської. Справа провадилась, правда, старим бюрократичним шляхом і осередком праці були бюрократичні комітети, але й закипіла боротьба між прихильниками та ворогами реформи. Громадянство властиво не мало на неї безпосереднього впливу, але коли там, угорі, вагались та сім разів одмірювали, не зважуючись ніяк одрізати, повстав дужий визвольний рух серед тієї частини інтелігентного громадянства, що давно вже на кріпацтво дивилася свідомо й ненавиділа його з усієї душі, та тільки мала уста замкнені, щоб вирити свою Ганнібалову присягу поміж широкими крутами людности. Визвольний рух знайшов прихильників собі в письменстві. Друковане слово, що вперше зібрало тільки [illegible] після безмовливої цензури попереднього

часу, мали на себе велику вагу економічні питання. Скасування кріпацтва було тоді кардинальним питанням часу, питанням над питаннями; всі інтереси, думки і діла кращих у Росії людей сконцентрувались коло його і все сходило на те, що Карфаген кріпацтва, ота твердиня старого ладу, повинен й мусить упасти. Поступова частина громадянства не могла скласти руки заждати, доки б не справдилася Ганнібалова присяга, що нею заприсяглось було проти кріпацтва ще покоління 40-х років. І от поки в бюрократичних комітетах змагалися за реформу, вагались, інтригували, вигадували, щоб і коза були цілі та й вовкам без ножива не лишитись,—тут, серед громадянства, народилися численні лави ідейних борців за новий лад. Одним із кращих здобутків того руху в українському письменстві й були „Народні оповідання“ Марка Вовчка.

Українське громадянство і письменство того часу що до кардинального пункту життя мали вже, правда, деякий досвід і свої славні традиції. Ще на початку 40-х років залунав був голосний Шевченків протест проти кріпацтва і гаряче слово його проти „людей неситих“ пробивало мури й розтоплювало кригу в серцях на Україні. Так само якийсь десяток років перед виникненням визвольного руху вирувало було в Київі здібні-

старшого слов'янського Кирило-Мефодіївського братства, що найбільше увійшло в проекти і плани своєї праці клало головно на боротьбу з тією огидною формою життя, коли за підвалину йому була неволя і кріпацтво. І хоч братство загинуло перше, ніж виявило себе реальною працею, хоч голос Шевченків замовк серед пісків безводної пустині, та „не пропала їх слава", як співають у пісні: традиція боротьби з кріпацтвом не завмерла і зараз виявилась, скоро обставини дали тому змогу; голос українського громадянства залунав в унісон з голосом усієї поступової Росії. Твори Марка Вовчка з цього періоду й були тим голосом українського громадянства в найпекучішій справі часу. І надто характерно, що вони сіяли з зерна, посіяного Кирило-Мефодіївським братством, бо хоч би яку мінімальну одводили ми в них Опанасові Марковичеві ролю, але безперечно одно признаймо, що той колишній братчик виховав великоросіянку Марію Вілінську на ідеях братства і спричинився до того, що свій протест проти кріпацтва вона понесла між люде під стягом українства. Ідейна атмосфера братства найкраще виявила себе в тому протесті проти кріпацтва, з яким виступило перед світом українство, і твори Марка Вовчка були може єдиним безпосереднім результатом опрацьованих планів, що обмірковувались у Київі р. 1846—47 на товариських зібраннях. Марко Вовчок був [illegible]

Кріпацтво доживало останні дні свої, але в передсмертній агонії воно все ж таки змагалося проти реформи, силкувалось обірвати її, дати як найменьше, щоб собі як найбільше зостатись. Тим то боротьба з ним не була зайвою і ця остання сторінка з конаючим ворогом набірає надто великої ваги на потомні часи. Треба було борцям за право мільйонів кріпацького люду назбірати фактів для акту обвинувачення проти бездушної системи гнобительства, і списавши самий акт, виявити його перед громадянство, на останній суд якого раніше чи пізніше мала перейти справа. Твори красного письменства з побуту і життя кріпаків і були тим актом обвинувачення проти душогубної системи; на підставі безперечних „людських документів“ вони освітлювали справу всіма сторонами, виясняли становище кріпаків та потреби їхні, малювали в них насамперед людей з людськими думками, почуваннями й потребами; людей, у яких кривдою одібрано всі права людські й яких поверчуто на худобу, на бидло, що не своїм життям живе, а тим, яке йому загадають. Такі твори будили серед громадянства обурення й огиду до страшної всенародньої кривди та співчуття до її відомих жертв і витворювали той vox populi, який сміливо вже міг поставити свої домагання. Коли ми з цього погляду подивимось на тодішні твори Марка Вовчка, то ми одразу побачимо, що вони мали для героїчної епохи

ної ідеї серед українського [illegible]
а разом [illegible] їх в історії
нашого [illegible] руху та [illegible]
їм місце на сторінках українського письменства.

Кому тільки з сучасників доводилось говорити про „Народні оповідання", всі в один голос зазначують вагу їх, як художнього протеста проти кріпацтва, проти нелюдського, мовляв, поневолення людей людьми.

Господь послав
Тебе нам, пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих,—

ніше в поезії „Марку Вовчку" Шевченко, попереджуючи своїм епітетом „обличителя жестоких людей неситих" присуд прийдешньої критики. А ця з одного боку рівняла Марка Вовчка до знаменитого автора „Хатини дядька Тома", вплюскуючи той фурор, що викликали були „Народні оповідання" (Драгоманов); з другого—добачала в них „великія сили, таящіяся въ народѣ и равные способы ихъ проявленія подъ вліяніемъ крѣпостного права" або ставила їм у заслугу не аби-яку те, що вони будили „сознаніе великой роли народныхъ массъ въ экономіи человѣческихъ обществъ" (Добролюбовъ). Навіть з ворожого табору голоси з свого погляду справедливо оцінювали твори Марка Вовчка, називаючи їх „морально-воспитательными картинками" за суворий присуд над панами „душевладѣльцами". І не диво, коли [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [

питись, що кріпацька недоля од особ не залежала: чи добрий пан, а чи лихий— кріпакові однаково зле за панщини. Чим, напр., ріжниться життя у недоброго, „як той ворон хижий", пана в оповіданню „Сиротка" від життя у „сумирної" пані або гуманного пана в „Інституткі"? „Хоч пані й не зла була, —розказує кріпачка,—а все часом непоб'є" („Ледащиця"), а в кращім разі добрий пан „не б'є, не лає, та нічим і не дбає" („Інститутка"). Та того й мало, кажуть люде, „що пани добрі,—які що паненята будуть! Та й добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хиба три ступні землі на домовину, а в лихих... то нехай Господь не доводить і чути!.. Годі й згадувати таке!" („Козачка"). Марко Вовчок дає правдиву картину страшного життя кріпаків і у добрих панів і цим переносить питання з вузького ґрунту особистої моралі на широкі простори соціяльного ладу: судить не окремих осіб „неситих", а цілу ту систему, що „неситість" викохала й виголувала. А система така, що навіть добрий пан, який ніби-то по людському поводиться з „бидлом", ніколи таки не забуває, що він—пан, а то—бидло та що від пана до бидла „дистанція отрумнаго размѣра", безодня, якої ні завинати, ні переступити. Необмежена власть над людьми, кажуть, однаково деморалізує і тих, що нею тішуть від тією властю, і тих, що їздять на чужих зігнутих шиях, бо воня витворює отруєну

атмосферу, тяжку одним і ті і другі дихають, а дихаючи вбирають у себе отруйне повітря. Марко Вовчок не раз малює цю загальну атмосферу отрути і гнилизни, малює з того погляду, що реакційному критикові надихнув для „Народніх оповіданнів“ епітет „мерзостно-отвратительныхъ картинокъ“. Погляд той—інтереси народа і через це в тих картинках маємо просто таки документи величезної ваги з страшної епохи людовладства. Я наведу тут кілька таких картинок, даючи слово самому авторові, бо він краще роскаже.

Вільна козачка Олеся віддалась за кріпака; молоде подружжя другого дня по весіллі йде „панам поклонитись“.

Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та ласкавого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті, а горді—аж надимаються. — „Будь покірна, — навчають,—та до роботи панської пильна!“—І чудно, й сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Це справдешня невільниця вона буде!... І марно її літа молоді пропадуть, марно пишная краса зів'яне в щоденній тяжкій роботі—у неволі!

Ідуть до господи мовчки,—як же глухо та сумно по селу. Боже милий! Спом'янула Олеся: було вона в своєму селі йде—хто привітає, другий на здоровля спитає, деякий пожартує, инший скаже гарний комплемент, молодиці поговорять і старі гомонять, і молоді, і літера бубонить. Було тільки одна красна лелітиць, уже й бриж, і ластівка до обору, рух, стук—живий люд! А тут хто і обізветься—похурий, мовчазний, нечемний.

Стокрутка ролі Олесі, як рідний дитині, знано, що й подумав, як [illegible]

та все не розвеселить лиця. Опечалене серденька. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостатками, то й веселої хвилі од неї не почула молода невістка. То розкаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плаче, тільки й добрить, що той світ, ніби вже в цьому пишному, красному світові нема ні добра, ні краси, ані правди („Козачка“).

Таке було перше враження у людини, що з волі зайшла у цей льох, де „ні добра, ні краси, ані правди“ нема. Та що далі, то гірше. Чоловік на панщині раз-у-раз, „як гість до дому навертає“; пан одібрав у них хату й перевів їх до двору, а пішли діти та попідростали—позабірав їх до покоїв служити, де їх щоденно поштуркують: „що-дня діточки її, як бубон, збиті“. Потім чоловіка в чужу сторону завезено, а вільна колись козачка—„все на панщині, в роботі“. Далі й дітей од матері поробірали, нарешті викохала вона їх та вирядила „лихим людям на поталу“, а саму матір, як до роботи стала нездужати, вигнали, щоб дурно хліба панського не їла. Пішла козачка по найми поневірятись; напитала раз була й добру собі службу, та як обернулась до пані за дозволом, то ця й зверіла їй увесь заробіток оддавати, бо „мені, каже, треба ще й більш від тебе. Та яку-небудь свитину пахопивш, та й байдуже, а нам треба жити по людськи“... Та як жила плачучи, в гіркій самотині, так плачучи й померла козачка, що послухалась дурного, як то кажуть, серця й пішла за кріпака.

Це історія цілого життя одної з ма-

лійонів людини, мало не од колиски бувальщє до самої могили. Страшна історія і страшна як-раз своєю правдивою простотою, певна річ, для того часу, коли можлива була ота страшна простота. Марко Вовчок часто бере сюжетом для своїх творів ціле життя, починаючи од того часу, коли терня кріпацтва заженеться в ногу людині на її життьовому шляху і вже до віку її окалічить. Ось Горпина—„білолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті, і на дворі в'ється, порядкує, господарює, і сміється, аж гуде чутно її голосок дзвенячий“ („Горпина“). Це ще терня не загналось їй в ногу. Та от уродилась у неї дівчинка; кохає та пестить вона свою первісточку, з рук не спускає, навіть на панщину з собою бере. І тут її терня таки спіткало.

Тут умер наш пан: почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а цей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене—гірш, як тих волів. Оце три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повидумують. А яка толока? Не то страви, та й хліба не дають. День при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й дістали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити нашому, у розкоші великій хотілось, по-панському. Що йому до того, що люде було не мині надають? Він собі то новий завоже тих, що як-ній, то й сяк-так купить по-панську, то у місто поїде—там справляється. А нам що було з жить сусідні пани (вони ніколи не чужими людьми в розбої, і ніщо до бід так, як і нашні пани—собі рух) то й кажуть було: „Десь у вас неврожай

вона добрим тумі! Та говорить, що ет-хо! Що мужиків треба і науки умать, і ма-лювать, і не знать що! Десь його мудро-дуже вчили!"

А це сирота — перше говорив, що й хату нові поставить у три віконця, а потім, то й старі розвалились. Може воно й на добре вчено, та мабуть панську істоту не переробиш.

Все село як за стіну засунулось: такі смутні всі, що сумно й глянуть. Тільки Горпина грохи веселенька: дівчиться малою дочечкою, то й про громадське лихо забуває.

Весела молодиця вже наколодязь натерпя, але воно ще не дуже розлягнуло їй ногу. Та от занедужала дитина, одпрошується Горпина од панщини, так де там: і її пан не пустив, ще й дитину звелів додому однести, щоб панщини робити не перебивала. Дитина сконала, а мати ума тронулась.

Друга кріпачка, удова („Два сини"). мала два сини; тішилась вона дітьми, дивлячись, як розуму доходили, сподівалася вже невістоньки, „як за дівчини, собі на втіху". Та пішли її сподіванки за некрутами: стали на горі хлопці, то пан і відав обох у москалі, там і загинули вони. Знов сама зосталась стара мати в убогій хатині. І,— згадує вона,—

тільки мені й всіхи, що коли приснаться мої діти. Та все сняться вони маленькими, а наруйками вже не приснаться.

І як живі вони стоять перед думкою моєю: Андрійко веселий, гучерявий, ніби по хаті біга та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько на руках та ніжками сміється, задумався...

Пропащі вони! Робила дожила; треба з ними, треба їсти робить, треба терпіть

горенько...

Лише... Дивлюсь, як я та панночка: чую, що й сама я якось причарована,—якось туманію, наче жила у якомусь вихорі.

Ну, цій вже недовго рвет топтати, але ось—Одарка, що й літ іще не дійшла („Одарка"). Наглянув пан її, а він недобрий був. Не тим би згадувати, та луччим ні за що.

У нас через річку хутір козачий вільний, то й козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тижко їх кривдив; а що вже ми, кріпаки, натерпілись від його, то нехай Господь боронить всякого хрещеного чоловіка! Було, як стрінеш його, то біжиш не розглядаючи—чи гора, чи ніж—аби розминутись. Найбільш його боялись дівчата. Не один вік діволький веселий він стратив. А що йому вдіять?.. Іде було по селу хмурий, сердитий, то й поглядає туди-сюди, як той ворон хижий.

І Одарчина історія не довга і вся перенята страшною простотою відносин за кріпацького ладу. Наглянув її пан і пішла вона на потіху старому лакузові. А натішившись та набравшись до схочу, він збув її в чужу сторону, де стовпата квітка не довгий вінок сплела. Оксану („Отець Андрій") од такої долі зрятували тільки непослухи кріпаків, що силою одбили нещасну дівчину з панських рук і звінчали з коханим парубчим, але то ще хто його знає, чи не лишилась Оксана на приміщичім її в житті терпи по шлюбі!...

Ганя Ніколи Чайлішна („Недоріка") сама пішла по [illegible] і по [illegible] і сирота [illegible] пішла з дому страшного, підкарм-

ного життя. І їй не було нищого виходу. Жінка, од якої йде оповідання, застала якось Настю, що вона, загулившись руками, ридає-ридає,—аж задихається.

— Що тобі, Насте?—питаю.

А Чайчиха тільки глянула на дочку, нічого не сказала й сіла.

— Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на улицю киває.

— Що там голубко?

— Там люде!—покрикнула.—Живуть, ходять собі, на божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю.

— О, пташко!—я вмовляти,—хіба в їх горя немає, в тих людей?

— То що горе? Я горя не боюся!... Мені гірш: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію.

І нещасна дівчина свідомо пускається на поневіряння, на знущання з тією надією, що хоч за таку ціну зможе купити собі визволення з того тупого животіння. „І знайшла вже я,—хвалилася вона матері,—чоловіка, що мене визволить... Напевно вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити; на своїх себе робити, будемо як його Бога молитись... Хоч він теперечки й знехаює мою і од людей мене не криє, та лехай!.. Я йому, матінко, дякую, я йому, патінко, низесенько кланяюсь у самі ноги". І хапаючись між надією й зневірним, Настя зовсім звелася—і дитячку заподіяла свою, ніяк кінця, бо—„хто вже я, ся— лише знаєш". А в творилі лихо обіх мене сидить, лихо мені в ві-

чі [illegible] І [illegible] у неї до [illegible]
ня страшна думка про тодо з нашої
Чехії, що коли [illegible] для тих
прийшла до неї, вона собі тіри не дій-
має: „люде добрі,—прихопилася, -чи я
вільна, чи я тільки в'язка?"

IV.

Такий оне був зміст отих „мерзостно-отвратительныхъ картинокъ", що появив світові Марко Вовчок. Вони, нігде правда діти, й справді таки „мерзостно-отвратительныя", тільки не з того боку, на який натякав реакційний критик. Що вони такі вийшли—не автор винен, бо він тільки те, що було в дійсності, змалював артистичним пензлем своїм, а нічого, мовляв, на зеркало нарікати, коли морда скривлена. А що морда у кріпацтва була дуже й дуже скривлена, та ще з оцикрюченими хтось вовтузи зубами, ми на це маємо силу історичних фактів, які буквально оправдують картину, що змалював Марко Вовчок. Та автор не обмежився на тому тільки, що колоритно змалював фактичне становище кріпаків,—він пробує підняти завісу й з того, де вимальовуються оті, мовляв словом пекучі Катерини, малі тирани, в якій время творилось поки свій дух і серце на лихі вчинки. Цю тиранську картину знайдемо в оповіданні „Інокиня-грішниця", яке проф. Петров справедливо вважає у цілому всіх творів Марка Вовчка з кріпацького життя.

До старої панії вертається з інституту онука гарна й моторна панночка, і незабаром починає гарцювати і бабою, і всім її живим та неживим добром. З яким же багажем виступила на арену життя й орудування кріпацькими душами ота панна, чого її навчено? Вона про це сама оповідає.

— Ох, бабусечко! і морено, й мучено нас, та все дурницю... І то вчи, і друге, й десяте, й п'яте... толчи та толчи, та й толчи!.. На що мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть по-за морями та чи в їх добре там, те чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати!..

— Та на щось же вчаться люде, моє золото! От і наші панночки -на що вже бідота, та й ті вертять по-французьки.

— Е, бабуню! — заперечила панночка,— до французької мені і до музики добре я бралась; танців теж. Що треба, то треба. На це вже кожний увагу, кожен і похвалить; а все инше— тільки марно. Учись та й забудь! І тим, що вчать — куди, і тим, що вчаться — біда. Багацько часу пропало марно!..

От чим найкраще голову очій гарненькій лялечці. Не дивно, що вона тільки й гадки має, що про моди та вбрання, тільки гуляння, танці, музики та панночій тій в безклопітній голівці. Не дивно й те, що зараз же зробилась вона й людям усім некло, та й кожному чоловікові галлівае за шкуру добру корціт сала, не даючи йому спокою своїми примхами та капризами. Але ритом з тим лялечка тямить до-що й поза танцями та модами; вона по-тому вже панна, що вихо-

[illegible] у [illegible] —
„сухарі з водою, аби, серце, з тобою". З тобою, то з тобою, але сухарі та ще з водою—брр... Бо от коли перед шлюбом бабусечка подарувала нашій лялечці добренький маєточок, Дубці, і коли жених попробував був глянути на подарунок з погляду закоханого—„садок, мовляв, зелененький, квітчастий", то лялечка зразу ж поставила справу на належний ґрунт: „садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні." Про „заморську нісенітницю" вона в одно ухо впускала, а в друге випускала, а от про доходи добре пам'ятає, бо в гарненькій голівці сидить практичний розум Коробочки. І чоловіків хутір вона швидко по своєму приборкала.

Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люде прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе притнула по своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо якусь вигадала. Кайдани вигадливі, діти-кріпаточки—і ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли: кайдан на городі сидить, горобців, птаство полохливе, та все ж то те якось уміла пані приправити дорікання та горлуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стежки вже вона була: все бачила, всюди, як та яничка, по хуторі вивалась і Бог її знає, що в їй таке було: тільки поглянь, то вже за серце тебе рукою здавить.

Чепурне личко таке оникрилось вовчим зубом, а делікатна ручка простягалася по „данину". І може найгірше те, що

панська в..., не зважаючи на її... крінацкія нала..., а й душа... не охоп...ється,—ті найлюбші, найінтимніші сторони життя, в яких людина хоче бути сама собою, в яких вона шукає собі вищої відради й потіхи. До всього достає панська рука, все зможе „душевладілець“ опльовати, опоганити і в саму душу „своїх“ людей залізти з чобітьми. Що може бути огидніш од такої, напр., картинки. Дівчина, що оповідає про паню-інститутку, полюбляла парубка з дворакія; зрідка урвавши якусь там хвилину, вона побачиться з ним, поговорить і—„весела душа моя і світ мені милий і таке в світі гарне все, таке красне“. І от саме під час такого блаженного, тихомирного настрою—панська увага: „що це тобі? чого це так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?“ Думаю, що по цій мові „усе гарне та красне“ в душі крінацки мов дим розлетиться, а натомість жаль некучий та гауха злість обійме і холодною гадюкою стисне за серце. Або от інша картинка—як стара пані до смерти готується.

Не хотілось дуже їй умірати! Усе молитви, свяще писъмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами невгасимі палали. Якось дівчинка не дошильнувала, то погасла свічечка,—велїла дівчинку ту висікти:—„Ти, грішниця, і моєму спасенню шкодиш!..“

Кажуть, що вис'комораві й сором'язливі дуже матрони римські з великого роду не сорожились розбіратися й сідати в купіль на очах у рабів. І це було зви-

сіи потуги, коли знаєте на голісінький погляд на раба: раб — то річ, в кріпака ніякої худоби почуттєвої, а чого ж хлопи сороміться? Так само дивились на кріпаків і наші пани, а через те — про фізичне оголення покажу — оголяли свою душу від усяких моральних повинностей що до кріпаків і так аж natural похожали на очах у своїх людей. Цікавий зразок такої голої душі показано в „Інститутці", коли пани при дівчатах-кріпачках про них таки й розмову розмовляють: „говорять собі, немаче про коней або що", — каже оповідачка, що сама стоїть на тій кінській тропі. І ні гадки їм, що „коні" все ж таки мають од природи дар розуміти людську мову й цікавитися своєю долею, як рижий раб може почувати так само, як і вповнородний Кай Юлій Цезарь, бо таку ж людську натуру має. Але досить того, що матрона його за річ уважає — знаєте, можна при йому до гола роздягатись; досить і панієм дивитись на дівчат, як на коней, щоб за коней їх трактувати. Оце принціпування, збезживлювання людської особи, коли її звелено вважать не до „вальця з ноги", як говорить один з Шекспирових персонажів, а до повної нечуттєвої речі — це, може, було найгірше за кріпацтва, як і взагалі за всякого поневолення.

Це був той ґрунт, на якому й виростали усі ті лихі нашої вдачі нечуйної лютости, якими так рясно процвіло було кріпацтво всі роки, аі добрі вони сирітських людей тут дітьі і наші ж теля. І хоро-

тепло, що лоскоче в ніс, аж душу з тобою не виходить, а будь-яка потреба, — задобільшого не прочу, розумієш механічних поглядів, тіло тропічного вихтування людської особи, яке надто розвивається в тих моментах людського поневолення. Може бути, як би можновладці брали під розвагу те, що підлядні про них можуть думати й говорити, вони більше б на них звертали й не так безпечно оголяли себе, часом, може, постерегліся б де-яких занадто вже одвертих учинків своїх, бо кому ж охота свідомо голому ходити? Адже ж і перші люде за часів райського пробування доти не стидалися наготи своєї, доки свідомість про це не закралась у їхні голови... Та в тім то й річ, що одірватись так од свого становища, вирости так над загальним ґрунтом поневолення і занедбання людської особи можуть хіба зрідка більш чутливі люде, що вакуштували овочу з дерева пізнання добра і зла, — вони, хоч самі зросли на ґрунті поневолення, роблятся тоді найлютішими його ворогами. Величезна ж більшість стоїть собі, не думаючи й не гадаючи про свої вчинки і навіть у газетах не вкладають, як гидко виглядають вони в райському костюмі перших людей...

Може кому ледь з читачів здається, що я занадто довго спинився на аналізі кріпацьких відносин у Марка Вовчка. Що там, кажуть, кріпацтво! Було, мов-

ляв, та загуло і вже й кісточки „інституток" та инших „людей неспитих" зотліли, і слід їх згинув. Шкода й заходу про це говорити, єсть у нас справи дошкульніші... Я не можу на таку думку що до кріпацтва пристати. Загусти—воно то загуло, але що до слідів його, то це не така то вже певна річ, як здається. Скажу більше,—подекуди в тому, що оце свіжо у нас діялось і діється, виразно чути гірку одрижку старого, ніби то померщого й зотлілого кріпацтва. Я не говоритиму про пониження і занедбання людської особи, через які трудящого чоловіка й досі мають за річ, за худобу, що перед ними і в райському вбранні поволічались не сором. Це з'явище таке широке та складне, що в йому можна не тільки од кріпацтва сліду шукати, а й од загального нашого громадсько-економічного ладу. Я візьму поодинокі факти з нашого найновішого життя і запитаю: хіба не одрижка кріпацтва ота чудна та дивна теорія, висловлена в Думі устами російського прем'єра про перевагу інтересів 130 тисяч земельних власників над інтересами 100 мільйонів безземельних працьовників? А оті претензії на керування державно-громадянськими справами, що заявля, і з реальним успіхом, який-небудь „совѣтъ объединеннаго дворянства"—невже це не слід кріпацьких відносин? А московські з'їзди, на яких „зубри" ревуть і кричать не своїм голосом проти зубрячих гаслянок про культурні заслуги „нашого первенствую-

щаго сословія" і через це вимагають собі охорони і смашних пастівищ—це тільки зотлілі кісточки?.. Не треба багато міркувати, щоб у згаданих фактах побачити звязки з кріпацтвом. Воно загуло тільки в своїй чистій формі, як державно-юридична установа, але в фактичних відносинах, у пережитках, у звичаях воно любісенько дожило й до наших часів, тільки підмальоване зверху иншими, більш сучасними теоріями та змаганнями. І як що „зубри" мають такого нахабности, щоб галасувати прилюдно про свої заслуги та величатись культурністю своєю, то треба ж голосно і виразно показати в минулому ті заслуги, і той ґрунт, на якому зросла їхня „культурність". Ви говорите про свою культуру —будьте ласка: ось тінь Одарки, тінь Горпини, тінь Насті Чайківни—вони можуть посвідчити, бо ту вашу культуру на своїй шкурі допильне зазнали. Ви пишаєтесь заслугами й вимагаєте за їх од „отечества" реальної дяки,—чудесно: ось козачка Олена, ось удова, ось її сини-некрути,—вони ваші заслуги на власні очі бачили (тим більше, що їх ви не соромились і до гола перед ними розбиралась) і роскажуть, якої ви за них дяки варті... І коли у „зубрів" така пам'ять коротка, коли вони здавна культивований і викохавий вовчий зуб хочуть доточити ще й лисячим хвостом, то не вадить же хоч вряди-годи згадувати про той ґрунт, на якому викохався і вовчий зуб, і лисячий хвіст, на якому

зросли нащадки отих „інституток" та паній, що давали хлости за попелу свічку: „ти, мовляв, грішниця", і мовчу спасенню шкодив". Так само й нащадкам грішниці, що власною спиною поповняла право старої паніі на спасення, треба знати справжню картину того ладу, коли за панське спасення кріпацька спина відбувала. І з цього погляду оповідання Марка Вовчка варті великої уваги, з цього погляду не шкода на них часу затратити: це не пропащий час і він за себе виплатить... А через те обернемось-но знов до нашого матеріялу.

V.

Який же настрій був у сірої маси отих мільйонів кріпаків, що мусіли мовчки дивитись, як на очах у їх поховала, скинувши з себе моральний образ людини, ота горстка людей, що посідала кріпацькі душі? Чим жили ці пригноблені люде? Говорилося вище, що кріпаки тупо несли своє ярмо, звикши до його, і навіть не уявляли собі иншого становища. Марко Вовчок иншу дає відповідь. Він показує, що хоч би до якого отупіння доведено людину, але живий дух у ній, і живий іменно своїм потягом до волі. Через те всі оповідання нашого автора — це немов один заклик до визволення людей із неволі. „Воно, кажуть, признавши!— говорять про це одна з кріпачок.— Ні!... Втомившись торгувати, то й здається то-

бі, що все тобі байдуже,—та раптом прокинеться лихо" („Іздащица"). „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку долю, всяку кривду терпіла і не сварилась!"—ся гірчить на одного проповідника слухняства кріпак паній-інститутки. І справді, під покривалом терпіння, слухняства й покірливости в душі кріпацькій найглибше жила надія на волю, тільки одна вона й яспіла далекою—ох, якою далекою! —зіркою і манила й надила до себе. Рівняючи до кріпацького, усяке инше життя щастям здавалося. „Господи милий!—проповіляє одна з тих, що пощастило їй занадто навіть дорогою ціною дістатись на волю,—яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідою, і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що заробляю, то все на себе; що й поскнжу і погозорю—нікого не боюся; робитиму, чи ні—ніхто може не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу" („Інститутка"). Подумаєш—он якого раю молодиця дівочівля, а то ж тільки і всього, що человік й у москалях, а вона по наймах заробляє. „Служу, наймаюся, заробляю,—каже вона.—Що нама копійка? Кроїв обкинила! Та ввколи й мені так легко, так то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла—зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю таненько—і рану добуду. Ніхто розважить може, ні сможе та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої.—

Це лихо дочасне, не вічне,—думає" („Інститутка"). І більшість молодиці, та й сам автор—по ми зараз побачимо—дуже добре тямлять, що то значить служити—„ледачому годити", та що це лихо перед кріпацтвом, перед неволею довічною! Думками про волю тільки й живуть кріпаки у Марка Вовчка, надія на неї тільки й держить їх на світі і вони готові здобути її всякими способами—то просто втікаючи од панів, як Назар („Інститутка") то набиваючись під московську шапку, як Прокіп (теж), викупаючись, як Яків Харченко („Викуп"), занапащаючи все життя своє, як Настя Чайківна („Ледащиця"). На що вже, здається, лихо було—некрутчина за старих порядків („Два сини"), а й вона кріпака не лякала і часто була навіть бажаною через те, що визволяла од ще гіршого лиха—кріпацтва. От Прокіп („Інститутка") не видержав, зняв руку на панію і волю, дожидаючи кари, жінка бідкається над ним, усі його думки там, коло жаданої волі.

— Що ти почуваєш, мій голубе? Що ти сподіваєш?—говорю йому.

— А що я сподіваю? Будем вільна—от що! Будем вільна, Устино!

— Воля,—кажу,—та без тебе!

Так мені гірко стало.

— Воля!—покрикує він,—воля! Та на волі і лихо, і напасть—нічого не страшно! На волі я горя потерпу! А пропаду хоч як мається, усе добро на лихо стане.

А як вивели Прокопа з приїому, то був він „веселий, як на Великдень". Стара Чайчиха („Ледащиця") своє пригодило

одповідувала рідними та голосінням: „Сестриці! Брати! Родино! не боронїть, нехай поплачу! Я двадцять років не плакала",—але й плачучи вона вже не та була понура, як звичайно.

Не було більшого щастя кріпакові, як вирватись на волю, та й вільному більшого лиха не вигадати, як у неволю завдати. За панщини це нигді тряплялось, здебільшого, як от кріпак та брав жінку з волі, і такі подружжя були немов страхіттям для вільних людей, гіршим од смерти. „За панського дочка не оддам. Лучче нехай іде в черниці,— навпростець каже старий Кохан Харченкові („Викуп").—Одкупишся, Якове,—зятем будеш, а ні—воля божа! За панського дочки не оддам. Казав перше, з тим і умру". Так само Максим Грімач дочці своїй хоче „вільного козака, щоб сам собі паном був, нікому не кланявся", і дочка пристає на те, що її коханий „нехай перше визволиться" („Максим Грімач").—Та що вже батьки, коли чужі люде за невинність ставлять собі такий шлюб розривати-розлучати. Як виявилось, напр., що козачка Олеся задумала „з кріпаком понятися"—

то так і забурчало по селу, мов у джерелі:—Як то можна! Та де це видано! Та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака віддавалась!...

На всіх улицях люде так і снують, аж не потовпляться, і все до Олесиної хати,—і старі, й молоді, і малі навіть собі бігають. Всі вмовляють та просять:—Не йди за кре-

[illegible]

А наробив осоружний ката: Не [illegible] дівчина,—гуляють,— не дами! Нехай вільна козачка не закріпощається панам на сміх, а своєму селу на сором („Козачка").

Надто характерний отой погляд на закріпощення, як на справу громадську. Здається, це діло Олесине особисте: схотілось за кріпаком бути—що ж, „вільно і втопитись", як мовляє тут же один із козаків. Але такий вже був страх і огида до кріпацтва, що особиста справа повертається на велике громадське діло: шлюб з кріпаком не тільки „занапастив і дівчину, і усе її племя-нащадок", а й на ціле село пляму поклав, сорому наробив. Це діло чести для цілої громади і ось через віщо вона вмішується в особисту справу і ставить виразно коллізію між почуванням особистим та громадськими вимаганнями. І що страхи та огида до кріпацтва не були даремні, красномовно доводить доля самої ж таки Олесі або що Катрі („Інститутка"), що занапастили і себе і „усе своє племя-нащадок" під кріпацьким ярмом.

Більш-менш ми переглянули оповідання Марка Вовчка з кріпацького побуту і тепер можна зробити де-які загальні уваги. Не кажучи вже про добре знання тих обставин, серед яких доводилось кріпакам своє життя плутанити, оповідання ці вирізняються колоритом якогось смутку над людською недолею та гуманного співчування до кріпацького безталання, що так закрашує ці гарненькі, а гроб-

невелькі малюночки, немов оправлені в дуже простенькі рамці. До своїх бесідливих героїв автор ставиться не стороннього людиною, а близьким другом і навіть співучасником тих подій, що розгортаються в його оповіданнях. Це, як і оригінальний стиль їх з усіма характерними рисами щиро-народньої гутірки, залежить од манери авторової вкладати оповідання в уста кому-небудь із персонажів, найбільше з жіноти, і розгортаючи події, за одним заходом малювати становище й настрій самого оповідача. І варто спинитись коло цього настрою—гуманного, але разом і спокійно-епічного, майже об'єктивного, який, певне, і дав Шевченкові причину назвати автора оповідання „кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих". Снуючи оповідання устами тих осіб, що не тільки жили в тій атмосфері прокльонів, а й на собі безпосередньо зазнали всю ваготу її, так легко було вдарити авторові в занадто „обличительний", плаксивий тон, так спокусливо пересмачити оповідання цілком справедливими епітетами та прокльонами на голови „жестоких людей неситих", бо вони таки й справді люті були та неситі. Проте автор виявив благородну здержливість, давши самим подіям та образам говорити за себе і не розбавляючи враження од них у неглибокій воді власних епітетів та медитацій. Художній такт, почування міри, що одні тільки й держать на прикові руку письменника,

виявились тут повною мірою і вони на щастя не підкинули нашому авторові гірких нарікашків, ламентацій, прокльонів. В усіх творах Марка Вовчка можна знайти тільки один-два моменти, коли й „кроткий пророк“ не видержав (та й диво було б, коли б видержав!), і вони такі характерні для автора, що я повинен обидва навести. Олесю, забравши у неї все, що можна було забрати, виганяють з двору, щоб „дурно“ хліба не їла,—„о,—каже вона,—панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-звіку в тебе не вступало“ („Козачка“). До Одарки, яку панська воля зінхнула накрай могили, приводять бабу-лікарку. „Прийшла старенька бабуся, аж біла; роспиталась, подивилась та й похитала головою.—„Дитина моя нещаслива!—кліже,—нехай тії добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже недовгий“. („Одарка“). Коли порівняти форму цих прокльонів з тим, що їх породило, то вони ще краще відтінятимуть благородну здержливость нашого автора, яка тільки побільшує враження і значить досягає мети своєї краще, ніж підвищений тон. Бо читаючи спокійно-епічні оповідання, читач не остається спокійним, а запалюється бажанням протесту й боротьби з неволею, а це найкраща рекомендація художнім творам що до їх артистичної вартости і громадсько-політичної ваги.

VI.

Не можна дорогою та принадною рисою в оповіданнях Марка Вовчка можна вважати їх загальну вільнолюбиву тенденцію,—оту саму струну, що знов таки Шевченкові дала причину Вовчкові твори назвати „вольною думою“.

І думу вольную—о доле,
Пророче наш, моя ти доне,—
Твоєю думу назову.

Я вже згадував, що всі оповідання Вовчкові з кріпацького побуту можна характеризувати, як один заклик до визволення поневолених людей, але не в самих тільки кріпацьких його оповіданнях ця струна бренить думами акордами. Кріпацтво, як Вовчкові твори появилися, вже доходило,—це всім було видко, не знав, певна річ, і автор. Нароздалися нові форми життя з погляду вільного, але чи вільні вони були істотою своєю?—таке питання наївне ставало на-віч усім, хто доложив рук до того, щоб повалити стару неволю. Дійсність не забарилась дати на це питання свою відповідь, яку найкраще можна висловити звісним пророкуванням російського поета: „на мѣсто цѣней крѣпостныхъ люди придумаютъ много иныхъ“. Та й вигадувати властиво не було потреби, бо вони вже були готові, бо життя економічне сучасної громади вже давно їх вигадало, насамперед у формі найманої праці, що творить усі блага життя, но дає за це найменшої запоруки певного забезпечення від голод-

вої сварні. І от поруч кріпацької долі й паралельно з нею найбільше цікавить нашого автора доля найманців і після кріпацького безталання найнятівському приневічує він найбільше своєї гуманної уваги. Вже в першому і, до речі сказавши, найкращому на мою думку оповіданні „Сестра" це безталання Марко Вовчок змалював з надзвичайною простотою, зачепивши тут питання в тій напівпатріярхальній формі, що тоді була пануючою. Сестра-удова, що сама про своє життя росказує, через хатні свари, колотнечу та нелад здумала йти у найми. Оце її остання ніч під рідною стріхою.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичкою мені жить! Мила й худобу, і господство своє, зросла в роскоші, а доводиться служити за хліба кришок та одяги, може, і лихому, і лютому кому. Треба й працю, й вправу терпіти, треба привикати. Завжди чужої сторони, яке вона є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не покачає; ніхто не сяде, не заплаче коло мене; ані словця любого та щирого не промовить... Знаю, чужі люди, хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

І така завжда молодиця і чужої сторони, і всякого горя й лиха; не минула її звичайна найманицька доля, як показує кінець оповідання.

Служу вже в тих самих панів. І що дня, хвилі мені до роду здається. Всяко. Вже ж-таки моєму полегшало. Та все-таки

лень, як пропасниця. —Треба слухняну! А зо-буду роду, то ліпше дасть мені Господь, що добре зможу напрацюю собі. —Аби охотіи, то знайдеш на свої руки муки!

Досить широко змальовано наймитівське безправ'я і в оповіданні „Дев'ять братів і десята сестриця Галя". Удова, що заробляла поденницею, віддала старшого сина свого у наймя; довго не навертався він до роду, а як прийшов, то й пізнати його було трудно, бо „зробився старший брат білий, як крейда, і справжній наймит", як формулувала своє враження маленька Галя. Сумом пройнята вся та картинок життя по наймах, що подає тут автор. І найгірше те, що з цього становища власне й виходу немає, бо коли кріпакові хоч і здалека, але ясною зорею світила воля, то наймитові за существуючого ладу ніякої надії не видно. Як віковічний жебрак, мусить він тинятись по найми від одного хазяїна до другого, шукаючи „за своєї руки муки", а разом зневажливої, принизливої, понукуваннями. Он стає старшого брата прогнав був хазяїн, але вже наступна пресить матір напитати знов його службу; така ж сама доля жде і молодших, і вони мусять „запаснаститься", як говорить у цьому оповіданні автор. І працюючи на чужих людей, наймит хоч сто разів може задавати собі питання: „коли ж відпустить? Коли вирветься? Чи коли зглядиться з світу та вийде порівна? Чи буде полегкість? Чи вернеться хоч мало скорботи?" („Дев'ять братів"...)—нічого йому не помо-же: не існує суспільного економічного ладу,

що вивіз стоїть на експлуатації найманої праці, виходу найманові-робітникові нема, бо це ж не вихід справді, що подає цим разом Марко Вовчок, казковим способом приспівувавши всіх братів „присягнути зеленому гаю“, тоб-то на розбій їх пустивши. Безперечно, що поодинокі особи з-помежи найманих можуть і таким, або якимсь иншим, схожим чи несхожим, способом розрубати для себе заплутаний вузол економичних відносин, але для цілого класу найманих робітників, для економичної, мовляв, категорії, такий македонський учинок жадної ваги не має: цілий клас не може піти слідом тих поодиноких осіб. Не вихід це навіть тоді, коли розбою надано такий ідеалістичний підклад, який бачимо у Кармелюка (оповідання „Кармелюк“). З постаті цього напів-легендарного героя скористувався Марко Вовчок, щоб ідеалізувати образ борця за інтереси найманих—бідних, покривджених за сучасного громадсько-економичного ладу людей. „Скрізь,—каже Кармелюк у Марка Вовчка,—скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідних робітящих. От що мою душу розриває, от що моє серце розпарює“. „Я не знаю людського лиха і убожества,—сповідається він коханій жінці.—Я хочу тому зарадити! Я хочу поправити те життя“. І він починає заробітчати й поправляти тим приниженим, чисто мелянхолійним способом, до якого не раз в історії людськости бралися нездібні реформатори, нападаючи на

прояви якого-небудь лиха, залість того, щоб підрізати корінь йому. „Рівняючи“ вбогих і багатих, Кармелюк не тямить, що коштом моря не вичерпати, що боротись таким способом з експлуатацією усе одно, що з гидрою битись, у якої раз-у-раз виростають нові голови замість одтятих, і що взагалі не з наслідками треба боротися, а з причинами лиха. Не тямить цього, очевидно, й сам автор, і от через віщо, як особа, його Кармелюк— пишна, роскішна фігура, що приваблює своєю щирістю й завзяттям, але як тип, як зразок протесту, як проводирь із нетрів сучасного лиха—він ні до чого, як ні до чого усі ті сучасні експропріятори, коли навіть і буває у них ідеалістичний підклад. А втім мало сказати—ні до чого, бо не треба забувати, що Кармелюків спосіб рівняти вбогих і багатих— це похила дошка, на яку раз ступивши, не важко вже до такого брудного низу докотитись, звідки й видряпатись на чисте повітря не сила. Це ми й бачимо у Марка Вовчка на прикладі дев'ятьох братів, що вже не „рівняють“, а просто беруть, як і в житті по тих експропріяторах, яких од звичайних розбишак не одрізнити, які, вирізавши людей за вечерою, спокійнісенько собі дожидають її за своїх жертв, перед закоханими кров'ю трупами. Оповідання Марка Вовчка, в яких він малює долю найманців, надто цікаві для характеристики самого автора, бо показують, що він, добре бачивши гнилість трубого надсильства та експлуатації, не зу-

мів охопити їх широким полотном творчого синтезу, не зумів піднять стати понад ними. Через те і своїм протестантам проти сучасного ладу він не знайшов зброї, кращої від заржавленого меча тієї самої грубої сили й нерівности, що й ті факти сплодила. Цікаво порівняти що до самого автора його оповідання з кріпацького побуту з тими, що ми зараз розглядаємо. З кріпацтвом справа йому була ясна, він не тільки бачив факти, але й знав, що робити з ними, як реагувати на саме з'явище, до чого й як вести розв'язання кріпацького питання. Через те в цих оповіданнях нема нічого недоговореного, ніякої невпевности. Инакше з робітничим питанням, якого у всій широті він очевидно не міг охопити, яке йому самому було незрозуміле багатьма своїми сторонами і в якому він іде напомацки, плутаючись між фантастичним розв'язанням, як в оповіданнях „Дев'ять братів" і „Кармелюк", та іділлічним, як у російському оповіданні „Пройдисвіт". Він знає, проти чого треба протестувати, але як і в які форми, в які образи той протест уложити—це йому самому була „темна вода во облацѣхъ небесныхъ"...

Взагалі з протестантами М. Вовчкові не щастило, скоро він сходив з кріпацького ґрунту. Бачучи кругом себе панування лиха, надсильства й инших обставин, що руйнують людське життя чи то громадське, чи особисте, автор знав, що без протесту жити не обходиться, що протестувати і месникам мусять колотать. І він

пробує малювати протестантів, але що то за бліді, невиразні фігури, яким неземним духом тхне від їх! Одразу видко, що не з живого життя автор виходив їх, а виплекав у теплиці власної фантазії і не зміг дати їм плоти і крови. Кармелюк—це ще найвиразніша з протестантів фігура, бо він принаймні ясно окреслив свої відносини до фактів, поставив собі мету—наївну, грубу, витесану сокирою недосвідного розуму, але все таки мету. У инших і того нема і через те вони ще блідіші. Такий Семен Палій („Не до пари“) з його невиразними думками про те, „як у світі жити“, „як люде живуть у світі“, з його сумом нерозвіяним та неясними ідеалістичними порывами. Такий Яків Чайченко („Три долі“), натура в великій мірі загадкова та ледві чи зазоблена селянського життя й можлива. Такий Павло Чорнокрил („Від себе не втечеш“), якась бліда лялька, що почала була „за здравіе“—протестом проти „долі лихої, людей недобрих, вбожества гіркого“, а кінчила „за упокой“—лихим учинком над жінкою й иншими недоладніми ділами. Такі почасти й Максим Грімач або ще Данило Гурч, на своїми, мовляв, душі якого автор кидає спеціяльну сентенцію: „коли б тану горду душу та на добре Господь напутив!“ Кожен з їх „спалиться, як лев, а гине, як муха“; всі вони починають велетнями, а кінчають, вробачайте, жорнами курьми; у всіх широті, хист і невиразні, змагання та протест

на ґрунті громадського поневолення оживиться разом і зовсім без потреби в вузькій, дрібненькій родинній сфері: той жінку замордував, той дочку звів, той усю сім'ю катує. Автор і розумом тямить, і чує інстинктом, що ненормальні обставини не можуть бути без протесту, не можуть не викликати дужих натур, що ладні й проти рожна прати, аби перед ним не схилитись, і він силкується вистежити їх, змалювати; береться раз, береться другий, обривае і знов починае, все шукаючи з мукою форм, в якій ті натури живими стали б перед ним,—а виходить усе Чайченко або Чорнокрил, або в найкращім разі Кармелюк. Автор не знаходить на своїй палітрі фарб, щоб ними змалювати ту фігуру, яка невиразно десь маячить у глибині його свідомости. І ось трагічне есть у цих муках творчости, коли ніяк не може вродитись артистичний образ,—есть він, безперечно есть, і стоїть ось тут, близенько—за в руки ніяким світом не дається. Образ протестанта, виключивши з рук Марка Вовчка, так і не дався йому, досягши найвищого виразу в блідій все ж таки фігурі Кармелюка; коли вона й вийшла трохи виразнішою од попередніх, то хиба тим, що автор надзвичайно спростив своє завдання і, поставивши свого героя серед дуже примітивних обставин, мів що дбати вже про те, щоб глибоко уліпити в його психологію, годуючи подекуди просто тими суспільськими ма-

нерою малювання. Нижче я попробую вияснити причину цієї імпотенції таланта досить сильного і глибокого, а тепер попишся закінчити огляд творів Марка Вовчка, що несподівано для мене самого так дуже ростягся.

Мордуючись над образом дужої натури, протестанта, та так і не знайшовши йому відповідної форми, Марко Вовчок зате сильний був у инших сферах і насамперед—у сфері звичайного буденного життя, переважно родинного. Найкраще виходила з-під його пера психологія людей, які цілком ще перебувають під владою тих патріярхальних відносин, коли по-за межі свого вузенького життя людина не сягає інтересами, а часом і буквально не виходить за парижу свого села. Аналіз таких відносин робить автор умілою, досвідною рукою і серед цієї патріярхальної атмосфери почуває себе так, мов риба в воді. Ви, напр., не можете оповідання „Сестра“ читати без глибокого зацікавлення, не слідкуючи за всима тими переживаннями, яких зазнає людина, що вперше в широкий світ — на чужу сторону вибірається. Правда, не яка то вже й чужа сторона—ота Дом'янівка, що на якийсь десяток-другий верстов од сестриного села стоїть, але самій „сестрі“ то світ не аби-який. Усі оті турботи небувалої людини, оті страхи перед чужою стороною, недовірність до незнайомих людей, туга за родом—все то переказано надзвичайно живо, гарно й артистично. Так само

не промине для вас без болю те глибокого сочуття обвіяний чарами смутку і справжньої поезії образ Одарки (оповідання „Одарка"), тієї стоптаної „пахучої квітки", що перед смертю „все було просить: тітко-серце, одчиніть віконце й дверi, нехай я світу божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону", і як найбільшої милости бажає, щоб тільки од вікна її не відганяли. І це легко зрозуміти: там, у тій стороні— „мій батько й мати живуть", там усі споминки, там осередок усього, до чого душа лине і чого бракує цим людям на чужині. Для кріпаків часто найстрашнішою здавалась розлука з рідним селом, бо, викинуті з звичайної обстановки, вони почували себе вже зовсім безпорадними. І в сфері родинній,—певна річ, там, куди не сягала панська рука,—Марко Вовчок здатний був навіть на іділлічні малюнки, зразки яких бачемо в оповіданнях „Сон" або „Чумак". Але напевне найлюбіший М. Вовчкові образ—це жіноча постать, тиха, покірлива, терпляча, довірлива та любляча, що на всяку жертву піде і все простить коханій людині, кожному слову її віри діймає, не вдаваючи в роспач та зневірря. Парасна („Не до пари"), Маруся („Три долі"), Галя („Від себе не втечеш"), Маруся („Кармелюк")—усі перейняті одним духом безмежної самовідданости й довірливости до своїх любих людей, та мало і не в кожний свій образ жіночий Марко Вовчок вкладав зерна тихої покірливости та тер-

плячости. Постать ідеальної жінки, видко, теж не давала спокою авторові, але з нею пощастило йому краще і вона живою, з плотію і кров'ю, виглядає з „Народніх оповіданнів". Тихо, рівно, спокійно, не подаючи й знаку про свій жаль чи смуток, про своє розбите серце або радощі, живе ця жінка; без нарікання на важку долю, без жадної скарги годить вона людині, що на неї й не дивиться, і так само без нарікання й скарги дожидає кращого, щасливішого життя. Вона вірить у те краще життя і в цій вірі черпає свою надзвичайну силу. З усіх численних жіночих образів у Марка Вовчка тільки два може й знайдеться таких, що инчу натуру мають: Катря („Три долі") і друга Катря („Максим Грімач"). Обидві Катрі дають зразок иншого кохання—палкого, порывчастого, неподільчивого, що мов полум'я спалахне, а перегоріло—попелом узялося, пустку зробило в серці, з якою життя ні ваги, ні ціни не має ніякої. Через те одна Катря запанастила свій вік молодий у черницях, а друга знайшла свою долю на Дніпровому дні, тим часом як инші жінки у Марка Вовчка вміють любити сильно, гаряче, цілою істотою, але вміють терпіти й прощати. Симпатії автора безперечно коло цих терплячих, на скорботи і на прощення багатих жіночих образів, і через це з такою любов'ю він вимальовує їх тихі постаті, повиваючи їх чарами якогось ніжного, сумовитого тепла і ласки...

VII.

Звичайно, коли ви спиняєтесь думкою коло якого-небудь визначнішого письменника, перед вами уявкй ветає ціла юрба живих образів з його творів і довгою низкою проходять вони вам перед очима з усіма своїми рисами, вдачею, добрими чи лихими прикметами,—з усім тим, що ми сумуємо в одному слові: індивідуальність. І що дужче вміє письменник індивідуалізувати своїх персонажів, то виразніше вони стають перед вами. Остаючись у межах українського письменства, досить вам, напр., пригадати ймення д. Нечуя-Левіцького, як перед очима пройде цілий ряд образів з його творів: тут будуть і Кайдаш, і баба Параска з Пазаїнок, рибалка Ничас Круть, Джеря, бурлачка Ваклама, Онися Мосаковська, Дашковичі із Возвиженським, Лемішковський з Серединським; навіть така мізерна фігурка, як Бубна, знайде тут своє місце... Кожен образ потягне за собою низку відповідних сцен, де центральними фігурами будуть згадані особи, і все це стоятиме перед вами рельєфно, виринаючись на весь зріст свій. З Марком Вовчком справа стоїть не так, і не залежить од його таланта, що мае свою оригінальну вдачу. В його творах не шукайте дужих індивідуальностей, різко обернутих рукою художника, так що особисті риси і прикмети їхні миттю-волі заволодіють вам у серце і глибоко

тем займають: сальонне вимагайте артистичних портретів, тобто типічно змальованих осіб з глибоко проведеними індивідуальними рисами. Марко Вовчок на це не був майстер—малювати такі портрети, індивідуалізувати своїх героїв. Це, я сказав би, гуртовий талант, співець тих невиразних і в житті, дрібненьких, сірих істот, що дають тільки фон життю, на якому (фоні) вирізняються більші, різко обчеркнуті фігури. Це поет юрби, беручи це слово не в звичайному вульгарному розумінні, а в тому, що художник нахильний більше до того, щоб вибірати для власного вжитку риси спільні у всіх членів данного гурту і тими спільними рисами характеризувати своїх героїв, частіше героїнь. Як мало Марко Вовчок дбає про індивідуальні риси, видно з того, що, напр., героїня оповідання „Сестра“ навіть власного імення не має,— вона просто „сестра“, просто „молодиця“, а тим часом як тип вона безперечно виступає пластично. Певна річ, усі оті Горпини, Одарки, Насті, Катрі, то-що, мають своє індивідуальне обличчя, свою вдачу, свою особисту психологію, як усе це мають і прототипи їхні в дійсному житті; але як і в житті вони не виступають різко з своїм індивідуальним обличчям, а розпливаються в гурті, так і Марко Вовчок малює їх не особистою вдачею, а типовим становищем. Тим-то всі вони в індивідуальних рисах виступають незовсім ясно, трохи—скажу навіть—невиразно, зате як типовими вийшли гарно. Обличчя їх, кож-

ного з'окрема, ви, може, й не запам'ятаєте, зате життя їхнього ви не забудете напевне; кожний поодинокий образ не стане ясно вам перед очима, зате загальний вигляд юрби живо і натурально хилюватиме в усій своїй одномастній різноманітності. Кажучи фігурально, автор малює своїх персонажів здалека, схоплюючи більше загальні контури, але в перспективі ті контури дають все ж таки правдивий і гарний образ життя. Це прикмета гуртового таланта, його сильна та разом і слаба сторона, і коли він захожується індивідуалізувати своїх персонажів, пробує творити визначні фігури, то береться не за своє діло і у його виходять цим разом—Чорнокрил або Кармелюк, тобто, бліді копії несхопленого оригінала. Сильний в сфері загальних характеристик, гуртовий талант тратить свою силу, скоро з того ґрунту сходить.

Так само у Марка Вовчка абстрагове й національні риси,—він бере звичайно моменти загально-людські, одмітні з чисто психологічного боку, і через те оповідання його в перекладі на всяку мову легко зрозуміти кожному чужинцеві, скоро тільки він уявить собі той ґрунт, на якому виростає дана психологія. Куліш, оцінюючи вперше „Народні оповідання", побачив у їх насамперед „живу етнографію, котру зрозумів писатель здоровим умом і гарячим серцем", додавши, правда, зараз же, що „автор труїлася тим етнографом, по-за етнографії оповідся поетом". Мені здається,

що ця оцінка більше самого Куліша характеризує, як Марка Вовчка. Куліш, що саме тоді кохався в етнографії, як усякий спеціяліст, більше звернув уваги на те, що його самого цікавило, і через те прибільшив етнографичну вагу „Народніх оповіданнів", не помітивши, що не цією стороною дорогі вони, а загально-людською, тими искрами великого спочуття до людини, що роскидані по всіх оповіданнях Марка Вовчка. Але по-за цим Куліш справедливо пророкував, що Вовчкові оповідання „стануться з часом основою словесности нашої народньої",—справедливо, бо це вже й справдилось.

Щоб призначити М. Вовчкові справедливе, по заслузі, місце в історії українського письменства, не треба, з одного боку, спускать з очей історичної перспективи, а з другого—конче пам'ятати зазначену особисту рису його таланта, як таланта гуртового. Коли Марко Вовчок виступив із своїми оповіданнями, то на полі української художньої прози у його був один тільки серйозний попередник—Квітка, з його добродушним, але неясним у громадських справах світоглядом та сантиментальними моралізуваннями. Отже легко зрозуміти, що Вовчкові оповідання, які виявили високий зразок української прози, запашної, перенятої усіма прикметами щиро-народної мови, з гуманним, визвольним—та не під час останньої баталії з кріпацтвом—змістом, ощ ці оповідання повинні були провести

глибоку борозну в серцях сучасників. І що вони по зробили, видко не тільки з оцінки, яку дали їм сучасники, але і з того впливу, що можна вислідити у творах навіть пізніших письменників українських. Стиль і манера Марка Вовчка проклали собі твердий шлях у нашому письменстві і пробиваються досить дужою течією навіть тоді, коли автор зійшов з української сцени. І з цього погляду „Народні оповідання“ справді таки сталися „основою“, на якій снується поткання нашої літератури, або—здоровим зерном, з якого повинна і добра рослина вийти. Але це іменно зерно,—не зеніт, а схід сонця; не апогей творчої сили, а тільки-но її початок. „Народні оповідання“—це перший ступінь на полі художньої прози того народа, що почув свою силу і має непереможну потребу виявити її в творах людського духа.

Першим ступінем вони були і для самого автора, та на превеликий жаль для його сталися вони й останнім, ще зовсім не дає нової картини того, як зростає і вібрається в силу письменницький талант. Щоб ілюструвати свою думку, я спитаю читача, що було б, скажемо, з Тургеневим, як би він, появившись на світ „Записки охотника“, на тому заговів і не пішов у-гору шляхом розвитку своєї творчої сили? Видима річ, російське письменство позбулося б великої фігури, слави своєї й гордощів, придбавши натомість просто талановитого автора цікавих нарисів, особу другє-

рядну в письменстві, що виникала б у нас інтерес більше з історично-літературного боку, як вияв визвольних тенденцій, що блискучим промінем загорілися на темному фоні 40-х років минулого віку. В такому як-раз становищі й стоїть Марко Вовчок: далі за свої „Записки охотника“ він не поступився і через те зробився не величньою фігурою в нашому письменстві, а тільки-но добрим, здоровим зерном, з якого виростає і, сподіваюсь, таки виросте могуче дерево справжнього письменства... Бувають письменники, що відразу, немов класична богиня з морської піни, виступають перед нами у всій чудовій красі своїй; як блискавка, роздирають вони темні хмари навкруги нас, блиснуть на мить, засліплюючи очі, раз, блиснуть другий—і так само раптом і зникають, як появились. В очах ще стоїть осяйне світло од них, але воно вже не сліпить, бо то тільки відблиск, а кругом запанувала ще більша, ще густіша темрява... Марко Вовчок у нашому письменстві був як раз такою блискавкою перед темним антрактом другої половини 60-х років, був блискучим, але швидко-минущим метеором, якого слава спотикалась саме тоді, як ще люде не встигли й натішитися нею. Він запалав одразу і— згас...

Згас—значить, мусів згаснути, значить були тому причини, і не тільки в особистому житті автора, чи краще тут сказати вже—авторів, а і в громадських обставинах того часу. То тільки спі-

чечку дрібненького таланта може загасити його особистий талан-доля: дмухнув на неї—і вона згасла, а для такого багаття ясного, яким одразу запалав був Марко Вовчок, цього западго мало. Треба було ще й нещасливого громадського впливу, щоб погасити зовсім його блискуче проміння.

Ми підходимо, здається мені, до центрального питання що до літературної долі одного з кращих наших письменників, до найцікавішого пункту в історії „загадкового" псевдоніма — Марко Вовчок. І справді, в тій історії нерозгаданою загадкою переплелись і особисте життя двох складних натур, в деталях майже невідоме, і громадсько-політичні обставини часу. Що в тих наслідках, які ми бачимо, належить одному, що другим—напевне сказати трудно, і я на це не маю претенсій, попробую тільки в загальних рисах зазначити процес тієї історії.

VIII.

Молоде подружжя — щирий народолюбець, палкий ентузіяст, вихований на ідеях Кирило-Мефодіївського братства, і талановита інститутка з ідейними поривами і з нахилом до літературної праці— такі дієві особи в нашій історії, яка починається з такого гарнозвучного дуету. У кого з них зродилась думка про літературну працю—ми не знаємо, та це й не має ваги, але ми можемо собі уявити,

як ту думку до діла доведено. Опанас дав свої глибоке знання народнього життя, свою блискучу мову, Марія - чистий, ясний дух молодої любячої істоти, свій літературний хист. Праця зародилась і провадилась серед повної гармонії й доброї злагоди між обома співучасниками, до того ж і діло таке велике, чисте, святе—боротьба проти поневолення народніх мас, проти „жестоких людей неситих", що неситістю своєю запоганили були і занечистили широкий вільний світ. Така, мені здається, була генеза „Народніх оповіданнів", отих самих, що дістались до рук Кулішеві й його заходами побачили світ. Ми знаємо, яку їм зустріч зроблено в письменстві й серед громадянства: великий успіх, голосна популярність, п'янюча слава їх привітали. З цього часу на перший план в історії виступає вже Марія Олександровна. Молода жінка, якій самоотверженний чоловік оддав і свою частку слави,—в Петербурзі; перед нею, як пише Куліш, „закурили фаміямом із десятьох кадильниць", вона „божество" *) „украшеніе и средоточіе", як говорить Тургенєв **), петербурзької української громади. Це з одного боку; а з другого—невідомо коли, як і через віщо порвалась між подружжям та духова гармонія, що його звязу-

*) Огоновський- Исторія литературы русской, ч. III, в. 1, стор. 228.

**) Т. Г. Шевченко—Кобзарь, у Празі, 1876, т. I. стор. III—IV.

вала: вже „бідаха Опанас не сміє сидіти в жіночому кабінеті", як до тієї приходив хтось з літературним іменем *): далі Марія Олександровна за кордоном, а „бідаха Опанас" поневіряється по глухих закутках Чернігівщини, тяжко заробляючи на себе й на дружину свою, тільки й думаючи, що про неї, й дожидаючи її так, як уміли дожидати тільки героїні Вовчкових оповідань. **) Гармонія пропала, а з нею пропала й та щира безпосередність, що такою зачарною атмосферою обвіває перші оповідання Марка Вовчка, зникає з них краса... Оповідання такі, як перші, могли писати Опанас і Марія тільки вдвох і тільки тоді, коли їх звязувала повна гармонія. Оповідання, написані тоді, як почали вони жити нарізно, втратили зачарну поезію попередніх і нічого не придбали.

Я, певна річ, не вгоджатиму за деталі цього процесу, що коротенько тут накидав, але що в загальних рисах він був саме такий, та инакшим і бути не міг—на це маємо певні біографичні докази. З фактів біографії Марії Олександровни,—беру тільки її, бо тепер вона заступала перше місце в дуеті,—та почасти і з самих творів Марка Вовчка виразно виступає її неприхильність до тієї ролі, яку довелось їй грати серед

*) Опанасьевский—Ред.

**) Про це докладно написано в біографії М. В. „Материнская исключительность Марковича".

українського громадянства,— іменно українського, бо ж не російськими оповіданнями зроблено їй славу і популярність. Величезний і по заслузі, але для самої Марії Олександровни, можна думати, несподіваний успіх безпретензійних, хоч і талановитих оповідань, оті фиміями з десятьох кадильниць, оте становище центра петербурзької громади та „божества“ серед земляків—закрутили голову Марії Олександровні й роздмухали искру того „запеклого егоїзму“, про який згадує в цитованому листі до Огоновського Куліш. Звідси оті „безобразныя“— відповідного українського виразу я не можу добрати — стосунки до чоловіка, які, коли б навіть одкинути Кулішеву картину літературних визитів, у тій чи иншій формі виразно проступають у родинному житті Марковичів. Але разом з колосальними претензіями звязки з українським громадянством у Марії Олександровни були занадто слабкі і чисто позверхові: повстали вони і піддержувалися спершу, за доброї злагоди, через Опанаса, а коли злагода минула—успіхом і кадильницями, але вони не розвивались, не міцніли, а через те і рвались дуже легко. На першій порі силою інерції вони ще держались, але де далі— інерція слабла, нового нічого не прибувало до літературного надбання й успіх охолов, а тут ще смерть Шевченка, занепад „Основи“, розпад петербурзької громади, Валуєвський циркуляр і, нарешті, як остання перетята нитка, смерть

Отаманів — і зникли цілком непомітно. Змінилися так радикально, що навіть ті, які десятків років і сліду їх не відшукати, що живий в дійсності власник псевдоніма „Марко Вовчок" ставши вже не міфічною якоюсь фігурою в очах українського громадянства. Для українства, як громадсько-політичного руху з певними завданнями, метою і програмою, Марія Олександровна як була, так і лишилась чужою людиною, зайдою, а не органічним співробітником. Звязки, правда, були ще раз на-ново почалися кілька років тому, коли видавництво „Вік" обернулось до неї за дозволом випустити „Народні оповідання" новим виданням, і виявились між иншим приписки „Чортової пригоди", що й надрукована була в „Кіевской Старинѣ"; але зробити ці звязки міцними й живими вже було запізно і вони зразу ж порвалися. Марія Олександровна обіцяла прислати що-небудь оповідання, та так своєї обіцянки і не додержала. Блискучий в „Чортовій пригоді" в-останнє відгуком колишнього—„чудового мовця, Марка Вовчка замовк на вікн..."*).

*) До речі.—в одному з листів до видавництва „Вік" Марія Олександровна писала: „Я в мене чимало є старовини, та як думаю, що вже до смерти не доведеться того вирушить, то і зовсім вона непотрібна. Треба чекать, щоб усе те перебрать та впорядкувать. Якщо трохи здужаю, то, сподіваюсь, не забарюсь Вам прислати дещо з старовини". (Лист із дати 14. III. 1907). Цікаво б знайомитись, яка справді доля цієї літературної спадщини? Чи справді вже нічого літературного й цінного, що з-під пера так би знайомого дуже, не зникло безслідно, не загинуло за заводку з непотрібним...

Та було щось і в самому талантї Марії Олександровни, скільки він одбився на творах Марка Вовчка, і в обставинах загально-російського життя, що й свою лепту до того кінця докинуло. Талант Марка Вовчка був ґуртовий, талант юрби, маси,—і от поки він обертався в сферї такого добре йому відомого ґуртового з'явища, як кріпацтво, він справлявся з своїми темами так, що й вимагати кращого не можна. Та от зникло кріпацтво; якийсь час можна було, певна річ, обробляти в письменстві його пережитки, наслідки і т. и., але вічно жити старим, обертатися, мов білка в колесі, серед минулого письменникові не можна, тим більше, що життя, хоч і не прудко може, але все далі відходило від кріпацького ґрунту. Треба було шукати инших тем, або братись до инших методів письма. Талантові індивидуалістичному легко було потрапляти за життям, бо нова робота йому властиво й не була новою: йому доводилось малювати ту саму індивидуальну психологію, тільки за нових обставин і на новому ґрунті. Не те талантові ґуртовому: ґуртова психологія переміняється поволі, за перестунних часів багато усяких впливів перемішується, старий світогляд руйнується, новий наростає й формулюється невільно —і от талант, що звик мати діло тільки з ґуртовою психологією, викинуто з стихії, йому звичної, в якусь иншу, де розгаятись важко і треба йти навпомацки. А тим більше, як перебуваєш здалека

рячий час після реформи жила за кордоном. Отим, здається, і можна в де-якій мірі пояснити ту безрезультатну шуканину Марком Вовчком нових людей, протестантів, яких проте він ніяк не може напасти твердо; отой поворот до етнографічних та історичних сюжетів, що надто виявився як-раз в останніх його українських творах („Невільничка", „Кармелюк", „Дев'ять братів"...) Друкуючи „Чортову пригоду", редакція „Кіевской Старины" з слів автора зробила примітку, що ідея оброблювання народних казок належить Шевченкові, який ніби-то прохав автора написати йому „кону-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок" *). Це, певна річ, можливо і нічого в цій ідеї лихого нема: чому й казки не обробити, як вони того варті? Письменник може і старі сюжети оброблять, але коли він у житті не напомацки йде, його все-таки більше тягтиме в сферу дійсного життя, до кипить справжня боротьба, а не фантастичні пригоди з чортами. Шевченкові он—дарма, що не його ідея—ані гадки самому взятись за оброблювання казок, а тим часом зверніть лишень увагу, з якою слухняністю, сбіруч, хапається Марія Олександрівна за той зашпіт, що— не знаю, серйозно, чи жартома—

*) „Кіевская Старина". 1902 року, кн. X, стор. 141

ій для Шевченка! І це легко пояснити: тут для неї ґрунт якийсь горішній був, бо по-за кріпацтвом та етнографічними сюжетами зв'язки у неї з українським життям були неміцні й не давали зручних тем. Може бути, коли б обставини сприяли, Марія Олександровна й вийшла була б із того прикрого становища, в яке її поставив переступний час громадської переформовки; може б вона або розглянулася серед нових ґуртових течій або навчилася б краще схоплювати індивідуальні образи, але... на цій дорозі перейняли її ті обставини, про які була у нас попереду мова, і не дали їй увійти в курс життя й захопити з його глибу нові теми, нові образи... До цього спричинилась, може, і праця російською мовою...

Автор одного з некрологів Марка Вовчка (властиво Марії Олександровни), д. Чаговець, докірливо згадує щось про „шовинистическіе упреки, которые посылались писательницѣ за служеніе „москвицизмъ“ („Кіевск. Мысль“, № 192). Я зовсім не думаю ставити таких цілком безглуздих докорів за праці російською мовою, та, скільки знаю, їх ніхто й не ставив ніколи, і певне д. Чаговець просто чогось не дочув. Те, що українські письменники пишуть також і російською мовою, само по собі, певна річ, не дає приводу для докорів, бо такою працею письменник може служити тій самій ідеї українського визволення, як на рідному ґрунті. Недавно, напр.,

Грунтовного „Опыта изученія Россіи и украинской исторіи", або ще давнішого „Очерка истории украинскаго народа", але не тільки доказує це авторові ніхто з українців не вчинив, а навпаки, усяке раділо, що появились книжки, яких давно слід було появитись. Це так ясно, що й доводити не треба, і коли я кажу, що праця російською мовою спричинилась до занепаду Марка Вовчка, то маю тільки те на увазі, що ця праця давала Марії Олександрівні готові шаблони і трафарети і через те робила до деякої міри непотрібною ту працю над розвитком свого таланту, що конче мусіла бути, як би автор лишився був на українському ґрунті. У відношенні українського громадянства до особи, викликала перш ну пору, справді було щось незрозуміле, справді зайвий капіталець поетичного бажання „розвінчати" її. Це найвиразніше можна виявляє в листі п. Сонця Пчілки до Опанасовського, який мав активній історик українського письменства мав безпосередність опублікувати з усіма тими паразитами, яких безперечно не слід було публікувати. Але не тре український громадянин не виправдувати, не зверх те, що хоробу українця їсть Марко Вовчка показалось під російською маскою, а чорт що вже, що після якого скалічить тут, спадіяться, читачові не пасує [illegible] лише. Обороняючи Марію Олександрівну

од побудливих докорів, д. Чагівець пише, що „служеніе правдѣ выше служенія языку“ і що моєю самою „идеєю пропаганды освобожденія народа требовалъ, чтобы сфера ея распространенія не ограничивалась только ея [illegible] небольшой группы, сравнительно съ огромной массой *говорящихъ* и читающихъ на русскомъ языкѣ даже и по Украинѣ“. Захопившись нецотрібною думкою обборонити Марка Вовчка од „новинничествскихъ упрековъ“, автор і не постерігся, як у його поруч маленької правди, лягла на папері величезна неправда, яку одразу видко з підкреслених у мене слів. „Служеніе правдѣ выше служенія языку“— хто проти цього змагатиметься?—але така правда жадної ціни не має, бо хто від українських письменників вимагає писати по-українському, той не „служеніе языку“ має на увазі, а як-раз—правді, народові. Мова тут тільки спосіб, який, правда, в процесі тієї служби і сам розвивається, робиться кращим і через те більше до служби придатним: „служеніе языку“ виходить, як бачите, само собою, як дорозі. Служачи правді, Марко Вовчок служив разом і українській справі в широкому розумінні, в яке складовою частиною входить і служба українській мові, тобто розроблювання її і пристосування до вищих форм людської творчости. Затс, обличивши без жадної потреби писати українською мовою, Марко Вовчок, *як український письменник*, скинув і не до

самої правди, бо то ж тільки д. Чаговцеві правдою здається, що українське письменство має служити „небольшой группѣ сравнительно съ огромной массой говорящихъ и читающихъ на русскомъ языкѣ даже (!) и по Украинѣ“,— на ділі воно зовсім инакше...

Як не як, а скільки Марія Олександровна брала участи в „Народніх оповіданнях“, стільки їй безперечно належиться подяки і пошани від сучасного українського громадянства і вічної пам'яти серед діячів нашого письменства. Власне, вважаючи на останніх, мені хочеться закінчити цю статю маленькою історичною паралелею. Марко Вовчок, як знаємо, виступив на арену громадсько-літературної діяльности за переступної доби, коли захитався кріпацький лад і почали витворюватись нові форми життя; зійшов із сцени особою Марії Олександровни знов таки за переступної доби, коли захитались форми політично-громадської неволі, на заміну яким мусять прийти основи нового, вільного життя. Син свого часу, Марко Вовчок чесно послужив тоді своїм пером справі визволення рідного народу з неволі кріпацької і мені здається, що нічого кращого я не можу побажати сучасним діячам нашого письменства, як того, щоб вони так само послужили теперішній справі часу—боротьбі проти теперішніх форм неволі та визвольній праці на користь рідного народу...

26. VIII. 907.
У Сятківцях.

PG
3948
V66Z724
1907a

IEfremov, Serhiĭ Oleksandrovych
Marko Vovchok

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY